

Rapport 2004:13

LÄNSSTYRELSEN
I STOCKHOLMS LÄN

Brottö

Ett representativt skärgårdsjordbruk
i Stockholms län

Författare:
Ylva Othzén

Rapport 2004:13

LÄNSSTYRELSEN
I STOCKHOLMS LÄN

Brottö

Ett representativt skärgårdsjordbruk
i Stockholms län

Foto omslag: Ylva Othzén

Tryckeri:

Utgivningsår: 2004

ISBN: 91-7281-139-0

Ytterligare exemplar av denna rapport kan beställas hos
Kulturmiljöenheten, Länsstyrelsen i Stockholms län, tel 08-785 40 00

Besök också vår hemsida **www.ab.lst.se**

Förord

Föreliggande rapport är en kulturhistorisk utredning gjord enligt rekommendationer i Riksantikvarieämbetets handbok för inrättande och skötsel av kulturresevat enligt 7 kapitlet 9 § Miljöbalken. Utredningen har genomförts av kulturmiljöenheten vid Länsstyrelsen i Stockholms län och syftar till att klarlägga den utvalda miljöns, Brottö skärgårdsjordbruk, lämplighet som kulturresevat.

Ann-Charlotte Backlund
Länsantikvarie

Innehållsförteckning

BROTTÖ - ETT REPRESENTATIVT SKÄRGÅRDS- JORDBRUK I STOCKHOLMS LÄN	7
Bakgrund	7
Berörda fastigheter	8
Riksintresse mm	8
Källmaterial	9
Kulturmiljö och omvärld	9
Analyser	10
Markanvändning	10
Förhistoria - medeltid	10
1630-tal	10
Tidigt 1700-tal	12
Senare delen av 1700-talet	12
Vid 1800-talets mitt	14
1900-talet	17
Sommarboende på Brottö	18
Ort- och marknamn	19
Hävdens betydelse	20
Bebyggelse	21
Brottö 1:105, Gammelhuset	23
Brottö 1:105, "Harrys hus"	27
Brottö 1:26, huset från 1905	28
Brottö 1:26, Plommonhuset	29
Brottö 1:101, bostadshuset	29
Brottö 1:101, ladugården	30
Brottö 1:101, logen	31
Brottö 1:104, Källarstugan	32
Brottö 1:5, bostadshuset och ladugården	34
Brottö 1:31-36, 1:97-98	35
Brottö 1:103	36
Brottö 1:25 och sommarstugeområdena	36
Brottö 1:102	38
Brottö 1:23, torpet Köpenhamn	39
Brottö 1:22	39
Brottö S:2, sjöboden	39
Brottö S:2, paviljongen	40
Brottö 1:29, Mormorsstugan	41
Brottö 1:10 och 1:20, Emilsudde	41
Brottö 1:19, Brottösand	41
Brottö 1:7, Västerudd	45

Naturvärden.....	46
Strandängar	46
Naturbete	47
Slätter/bete	47
Betad skog.....	47
Åker och ruderatväxtplatser	48
Åkerogräs	48
Sammanfattning.....	49

Brottö – Ett representativt skärgårdsjordbruk i Stockholms län

Bakgrund

Brottö är en halvö belägen väster om Ingmarsö i Ljusterö socken, Österåkers kommun nära gränsen mot Värmdö kommun. Efter urval av ett tiotal skärgårdslandskap med levande jordbruk och betesdjur besöktes ön i juni 2002 varvid Länsstyrelsen konstaterade att delar av ön uppfyller de kriterier som ställts upp för det första kulturreservatet i Stockholms län.

Kriterierna var att det första kulturreservatet skulle utgöra en helhetsmiljö som speglar länets utveckling på ett representativt sätt. Det skulle alltså inte vara en akut hotad, redan säkerställd eller museal miljö. Området skulle utgöra hela eller delar av en skärgårdsö med tillhörande holmar och inrymna minst ett levande jordbruk med betesdjur. Det skulle finnas gott om historiskt källmaterial eftersom syftet med länets första kulturreservat i första hand är vetenskapligt och pedagogiskt. En annan viktig nyckelfaktor var att det skulle finnas permanent bosatta personer aktivt verksamma som mångsysslare i skärgården.

Översiktlig orienteringskarta

Berörda fastigheter

Ön omfattar en rad fastigheter varav de som är avsedda främst för permanentboende och jordbruk, samt belägna centralt i byn är aktuella för reservatsbildning. Dessa är Brottö 1:101, Brottö 1:105, 1:26 och Brottö 1:103, Brottö 1:104 samt Brottö 1:30. Fastigheten Brottö 1:101, som är en av tre jordbrukfastigheter på ön, ägs och brukas av en permanent bosatt mångsysslare. Fastigheterna Brottö 1:105 och 1:26 i centrala delen av byn är avstyckade som sommarbostäder och ägs av en ägare och Brottö 1:103, en mindre jordbruksfastighet, har till nyligen ägts av tre ägare inom samma familj. Numer ägs fastigheten av en av dessa. Brottö 1:104 som utgör en bebyggd tomt ägs av en ägare. Brottö 1:30 är en obebyggd tomt på södra Brottö som ägs av en ägare.

Brottö 1:101 omfattar drygt 60 hektar mark. Fastigheten Brottö 1:103 omfattar knappt 5 hektar. Fastigheterna Brottö 1:105, 1:26 samt Brottö 1:104 utgör i huvudsak tomtmark om mellan 1 300 och 2 500 kvadratmeter. Brottö 1:30 är en obebyggd tomt belägen inom strandskyddsområde. I reservatet ingår även vattenområden som tillhör fastigheten Brottö 1:101.

Jordbruksfastigheten Brottö 1:5 är för närvarande inte aktuell för reservatsbildning, men uppfyller alla kriterier för att ingå i kulturresevatet.

Övriga fastigheter på ön utgör i första hand tomter med fritidshusbebyggelse från mitten och senare delen av 1900-talet tillkommen efter försäljning av mark som efter laga skiftet kom att tillhöra en av de tre gårdarna i Brottö by och i andra sammanhang avstyckade tomter med äldre torp- eller gårdsbebyggelse, Brottösand (1:19), Västerudd (1:7), Köpenhamn (1:22), Emil-sudde (1:10 och 1:20), Mormorstugan (1:29) samt den västra gården i byn, (1:25 och 1:102). Från jordbruksfastigheten Brottö 1:5 har under senare delen av 1900-talet ett tiotal tomter för fritidshusbebyggelse styckats av. Åtta av dessa tomter är bebyggda.

Fritidshusbebyggelsen består av ett femtiotal fastigheter i tre tydligt avgränsade områden av ön, det västra tomtområdet i sydväst, Lammudden i nordost och ett sammanhållet område på höjden väster om gårdscentrum på jordbruksfastigheten Brottö 1:5.

Riksintresse mm

Huvuddelen av Brottö ingår i ett större område från Gällnö i sydväst till Husarö i nordost som sedan 1994 är klassat som riksintresse för kulturmiljövården, AB 615. Det ska så långt möjligt skyddas mot åtgärder som påtagligt kan skada natur- eller kulturmiljön enligt 3:e kapitlet 6 § i miljöbalken. Hela mellanskärgården är av riksintresse för friluftsliv och naturvård. Riksintresseområdet för kulturmiljövården utgör en välbevarad och mycket sammansatt del av mellanskärgården med skärgårdsbyar, hamnvikar och rester av ett äldre kulturlandskap. Brottö omnämns inte i ängs- och

hagmarksinventeringen. På nordöstra Brännholmen finns enligt skogsvårdsstyrelsens nyckelbiotopinventering en lokal med barrblandskog med höga naturvärden. I den kommunala översiktsplanen för Österåkers kommun ingår Brottö som en del av ett större område benämnt "Mellanskärgården utanför Ljusterö" där året-runt-boende med utkomst inom de traditionella skärgårdsnäringsarna och naturvårdens intressen ska gynnas. Fritidshusområdena på västra tomtområdet och på Lammudden är detaljplanelagda.

Källmaterial

Det finns förhållandevis gott om historiskt källmaterial för ön. bland annat jordeböcker, tiondelängder, husförhörlängder och flera geometriska avmätningar som ger en god bild av förhållandena på ön från 1500-tal och framåt. Även under modern tid har det gjorts innehållsrika inventeringar, bland annat en inventering kallad "landskapsinventering Ingmarsö" av Tom Collins, Per Liedner och Björn Åström som gjordes 1971-73, inför att de på 1950-talet avstyckade områdena Lammudden och västra tomtområdet skulle säljas och bebyggas med fritidshus. Ulf Söderberg, sommarboende på Brottösand under 1900-talets första decennier, inventerade kärlväxtfloran på ön och sammanställde en rapport om sina upptäckter år 1947. Kulturmiljöenheten har för att följa utvecklingen av den hävdgynnade kärlväxtfloras sammansättning på ön initierat och bekostar en kontinuerligt återkommande botanisk inventering. Den har hittills genomförts under två växtsäsonger, 2002 och 2003.

Kulturmiljö och omvärld

För Stockholms län har en regional landskapsanalys med historisk-kulturgeografisk inriktning färdigställts för att bland annat ligga till grund för urvalet av för länet representativa miljöer som bör skyddas som kulturresevat. Resultatet av analysen visar att de miljöer som är karaktäristiska för länet är de som formats av jordbruk eller annan form av produktion med anknytning till huvudstaden i en eller annan form. Den mest utpräglade verksamheten som karaktäriserar länet ur ett historiskt perspektiv är mångsyssleriet i skärgården, storstadsnära herrgårdsjordbruk med inriktning mot animalieproduktion och vattenanknuten industriell produktion.

Det finns idag olika typer av hot mot dessa för länet karaktäristiska miljöer. Den agrara näringen hotas av vikande lönsamhet, stor tillgång till alternativ sysselsättning och en generellt sett hög ålder inom yrkeskåren av lantbrukare. Specialiseringen inom djurhållningen är ett annat hot som innebär att diversiteten i de allt färre kvarvarande av länets djurbesättningar minskar och att allt färre djur släpps ut på bete i marker som ännu i viss mån hyser betesgynnad flora. Anläggningar med anknytning till industriell produktion längs kust och stränder kring i första hand Stockholms stad hotas av omvandling eftersom vattenkontakten är attraktiv bland annat för etablering av nya bostadsområden.

I länet finns för närvarande cirka 180 naturreservat. Många av dessa utgör delar av och innehåller spår av ovan nämnda länskaraktäristiska miljöer. Dessa spår och miljöer kräver anpassad och relativt intensiv skötsel för att på sikt bibehålla sina hävdvunna värden, både beträffande vad som traditionellt hänförs till natur och kultur. En intensiv skötsel har av olika skäl hittills inte prioriterats varför det finns ett stort behov av att som det första kulturreseptatet skydda ett representativt område för vilket resurser för anpassade, relativt intensiva och kontinuerliga skötselåtgärder prioriteras och där effekterna av detta kan följas upp under en längre tid och tjäna som referens för andra reservat med helt eller delvis liknande innehåll.

Analyser

Markanvändning

Förhistoria - medeltid

Det finns enligt fornminnesregistret inga kända förhistoriska lämningar på Brottö. Det finns dock ett röse på öns högsta punkt i östra delen av östra skogen som kan härröra från förhistorisk tid. Norr om Insjön på öns nordvästra del finns en anläggning som kan utgöra resterna av en kajanläggning. Det äldsta skriftliga belägget för att det funnits bofasta på ön återfinns i jordeböcker från 1530-talet. I tiondelängder från perioden 1555-1594 omnämns en bonde, Anders, bosatt på ön.

1630-tal

Den äldsta storskaliga kartan över Brottö är en geometrisk jordebokskarta från 1630-talet. Den visar att det då fanns ett enstaka skattehemman på ön, beläget på eller i direkt anslutning till en av de tomter som idag återfinns bebyggd centralt i byn (fastigheterna Brottö 1:105 och Brottö 1:26). Till gården hörde åker, äng och betesmark.

Åkermarken bestod av ”öhrjord” och var belägen i anslutning till gården, särhägnad i två gårdar. Av kartan framgår att den var kringgrävd av öppna diken och av den kvadratiske blockformen på tegarna att döma brukad med årdar. Ena årets utsäde, i det så kallade Södergårdet, uppgick till en tunna, det andra årets utsäde, i Norregårdet, uppgick till 1 och 6/8 tunna. På backarna i åkergårderna skördades gårdeshö, men det framgår endast att detta var ”ringa”. Ängsmarken, som benämndes Byängen och utgjorde ”mosswaldh”, var dels belägen i två sprickdalar i sydväst-nordostlig riktning från Norregårdet upp mot Brottöfladen och dels på ”Brändholmen” och ”Räffsöhn”. Byängen var inte särhägnad i öster, däremot fanns en hägnad mot det område som i yngre källor benämns Lammudden och mot Norregårdet.

Geometrisk jordeboken daterad 1630-40, akt A1:141

Den årliga skörden på Byängen uppgick till 2 ½ lass hö. På Brändholmen skördades årligen 3 lass hö och på Rääfsöhn 2 ½ lass hö. Söder om gårdstomten fanns ett särhägnat område som benämndes "Hagan" där den årliga höskörden uppgick till tre lass. Sammanlagt skördades 11 lass hö årligen. Detta innebär vid jämförelse med ytan årligen odlad åkermark att man kan dra slutsatsen att boskapsskötseln var av stor betydelse på ön under tidigt 1600-tal.

Det fanns även flera holmar som utnyttjades för bete kring Bröttö, det var Bockholmen, Kleppingen, Swartsholmen och Lilla Rääfsöhn. Det fanns ingen "synnerligh" skog på Bröttö, men fisket var gott.

Enligt 1500-talets jordeböcker och tiondelängder betalades skatt i torsk, strömming, smör, ägg och ved. Dessutom utfördes dagsverken och skatt betalades även i pengar. De främsta grödorna var råg och korn. År 1599 togs en engångsskatt på boskapen. Enligt skattelängden för det året hade bonden Sone en häst, fyra kor samt fem gamla och tre unga får. Han hade också en tunna i utsäde, det vill säga så mycket utsäde som räckte till att så ett tunnland eller ett halvt hektar mark.

Den äldsta hägnaden på ön är en stenmur som löper längs en del av Södergårdets norra del, utmed byvägen

Under 1600-talet ökade antalet djur på Brottö och år 1637 hade bonden Hans två hästar, sex kor, tio får och åtta getter samt ett svin. Uppskattningsvis bodde minst sex personer på gården (exklusive barn och äldre).

Tidigt 1700-tal

Brottö drabbades hårt av rysshärjningarna. Alla byggnader brändes ned, liksom spannmålsskörden, hö och löv. På 1720-talet bodde endast en gammal bonde, Erik Jansson med sin hustru, en dräng och en gammal inhyses kvinna på ön. Han efterträddes av Erik Larsson som på 1740-talet var ensamstående far med två barn och bodde tillsammans med gamla Stina. Det är sannolikt att åkerarealen ännu vid denna tid var ungefär lika omfattande som på 1630-talet. Först på 1750-talet började befolkningen på ön att öka. Erik Larsson gifte sig med Kerstin och hade 1751 fem egna barn och dessutom två tjänstebarn boende på gården.

Senare delen av 1700-talet

År 1771 delades hemmanet på Brottö till två gårdar. Antalet invånare hade då ökat till 13 stycken (exklusive småbarn). År 1798-99 storskiftades gårdarna och delar av marken. Av kartan med tillhörande beskrivning som upprättades i samband med skiftet framgår att det fanns två gårdar fördelade på fem brukningsdelar i byn;

Östra gården om 2/3 mantal:

A. Per Jönsson	1/6 mantal
B. Jan Olsson	1/6 mantal (ej bosatt på Brottö)
C. Änkan Anna Persdotter son)	2/6 mantal (änka efter Anders Jons- son)

Västra gården om 1/2 mantal:

D. Anders Ersson	1/4 mantal
E. Lars Ersson	1/4 mantal

Gårdarna var av jordnaturen skatte, vilket innebär att brukarna själva ägde sina gårdar.

När dessa gårdar storskiftades hade en omfattande uppodling skett sedan 1600-talets början och åkermarkens omfattning hade expanderat betydligt. Åkermarken var fördelad i fyra, olika stora, särhågnade gårdar. De benämndes Västra gårdet, Norra gårdet och Östra gårdet samt utgjorde en mindre del åker som ingick i en särhågnad ängsbacke.

Centrala delen av Brottö by enligt storskifteskartan, A56-4:1. År 1798-99.

Ängsmarken var belägen i särhågnade ängsbackar mot Brottöfladen, som då benämndes Norrfladen och i de lägre partierna på Brännholmen. Liksom på 1630-talet utnyttjades de från bybebyggelsen mer perifera områdena i västra och östra delen av Brottö som betesmark.

En viktig del av betesmarken var belägen på kringliggande holmar och skär. Brännholmen är en av de öar som utnyttjades som betesmark. Fiskets omfattning omnämns inte i storskifteshandlingarna.

Betesmark på Brännholmen

Vid 1800-talets mitt

När Brottö laga skiftades år 1849 fanns fortfarande två gårdar i byn, en om $\frac{1}{4}$ mantal och en om $\frac{3}{4}$ mantal. Åkermarken i anslutning till bybebyggelsen hade samma utbredning som på 1790-talet, däremot hade mark på framförallt västra Brottö odlats upp, de skiften som idag kallas Sandvreten och Storkärret brukades som åker. Centralt i Östra skogen och vid Solbaddet hade åkermark brutits upp. Den särskägnade ängsmarken var lokaliserad till Norrängen, östra delen av Lammudden och den så kallade Båtängen, belägen vid Norrfladen, nuvarande Brottöfladen. Dessutom togs gärdeshö på backarna inom åkergårderna. Ett område väster om Insjön hade hägnats in.

De betesholmar som omnämns tillhöra byn är bland annat Stora Rävsn, Bockholmen, Brännholmen, Kusen, Rankön och Jolpön.

Laga skifteskartan över centrala och östra delen av Brottö, A56-4:2

Stenmur i en hägnadssträckning som redovisas i laga skifteskartan. Bakom muren syns ringbarkad asp.

Söder om byn vid Brottösundet, öster om Lillgårdsviken fanns ett torp benämnt Köpenhamn. Enligt husförhörlängden från år 1900 bodde här timmerrmannen Nils Boman.

På 1880-talet fanns tre backstugor på ön.

Vid Brottösand finns idag rester av tegeltillverkning, dels en grop där man tagit lera och dels en plats med flacka högar med kasserat, sintrat (överhettat) tegel. Vid Storsand fanns ett tegelbruk mellan åren 1875 och 1900. Tegelbruket innebar sysselsättning och omkring år 1890 uppstod ny bebyggelse på västra delen av ön. På gården Brottösand bodde enligt husförhörlängden 24 personer år 1900. På grund av igenväxning har det vid fältbesök varit svårt att lokalisera eventuella grundstenar till en torklada.

Lertaget

Rester av tegel på platsen för tegelbruket på Brottös västra del

1900-talet

Brottö hade flest invånare omkring år 1900, 42 personer. Redan tio år senare hade invånarantalet minskat till 32 och 1920 till 22 personer. 1930 hade ön 16 bofasta, varav en bofast på Brottösand.

Bebyggelse på Brottös sydvästra spets Västerudd omnämns första gången år 1910. Där bodde då en sjömansänka, Hilma Eriksson.

Konceptkartan till det äldre ekonomiska kartverket, daterad till cirka 1900.

Emils udde köptes år 1907 av Emil Jansson. 1935 fanns det två bostadshus vid Emils udde, Emil och Anna hade då skilt sig och fastigheten delades i två lika stora delar.

Fram till 1900-talets början hade all ängsmark på Brottö odlats upp till åker, detsamma gällde för de tidigare ängarna på Brännholmen och Rävsön. Sannolikt var det den relativt omfattande befolkningen på Brottösand som gjorde att man sent tog upp ny åkermark vid Lillsand.

Ett odlingsröse med förhållandevis små stenar, troligen tillkommet i samband med sen uppodling.

Sedan mitten av 1900-talet minskade jordbruket på ön successivt och i början av 1970-talet slutade en stor del av markerna att brukas helt. En omfattande avverkning av skog på östra delen av ön och på Brännholmen gjordes år 1972. Från och med år 1985 har landskapet blivit öppnare tack vare att åkerbruk och bete åter bedrivs på ön. På de gamla åkrarna odlas idag vall, till och med de långsmala åkrarna mellan Stora Gärsviken och Brottösand brukas.

Sommarboende på Brottö

Redan vid sekelskiftet 1900 började sommargäster att söka sig till Ingmarsö och Brottö. På södra Ingmarsö fanns till och med ett pensionat. År 1932 uppskattades antalet sommarboende på Brottö till ett tiotal.

Åren 1972-73 exploaterades Lilla Rävön, sydvästra delen av Brottö och Lammudden av fastighetsbolaget Bjurfors. Exploateringen fick hård kritik i media. I DN löd en rubrik den 18 juni 1972; ”Tillåtet att köpa hel arkipelag och bygga efter planritningen”.

Ort- och marknamn

Namnet Brottö kan eventuellt härledas från det medeltida ordet ”bryta” i betydelsen förvaltare eller förvaltare av annans jord. En annan förklaring är att namnet kommer från ordet ”bråt” i betydelsen bryta, röja.

En av backarna i den forna ängsmarken vid Fladen, norr om byn

De större åkrarna på ön bär namn som *Hemkärret* och *Storkärret* vilka vittnar om betydligt fuktigare förhållanden i äldre tider, när markerna ännu inte var uppodlade. Den mindre åkern *Sandvreten* är också relativt sent uppodlad, men ligger något högre och har istället fått namn efter jordens beskaffenhet.

På ön är det vanligt med väderstreckrelaterade namn, till exempel *Norstäppan*, *Västerudd*, *Södergårdet* och *Östra skogen*.

Namn som *Kalvbacken*, *Mjölkvallsviken*, *Lammudden* och *Bockholmsudden* vittnar om den historiska djurhållningen på Brottö och kringliggande holmar och skär.

Fiskets betydelse avspeglas också i namnen. *Sumpudden* och udden *Svinabor'n* som idag kallas *Emilsudde* är två exempel.

Vattenanknytningen kan utläsas av namn som *Båtäng* och *Köpenhamn*.

Det förekommer även beteckningar på marker som rör en viss typ av bebyggelse som till exempel *Stallsgärdet*.

Idag benämns de flesta platser på Brottö med genetivformen av olika personnamn i dagligt tal, beroende på vem som för tillfället bor eller tills nyligen bott där.

Hävdens betydelse

De historiska kartorna berättar om hur mark ägts, benämnts och utnyttjats under 1600-talet och vidare genom efterföljande århundraden fram till idag. Eftersom det finns belägg för att det funnits en gård på Brottö redan under medeltid kan vi vara relativt säkra på att det funnits jordbruk på ön med spannmålsodling och boskapsskötsel kontinuerligt åtminstone sedan 1500-talets mitt. De naturliga förutsättningarna i det småbrutna sprickdalslandskapet, kunskap kring de äldre jordbruksredskapens begränsningar och förhållandevis långsamma utveckling under historisk tid i kombination med den information som finns att hämta i historiskt källmaterial gör att man kan dra slutsatser om hur markanvändningen sett ut och bedrivits på Brottö under snart 500 år.

Jordbruket bedrevs sannolikt från medeltid fram till 1800-talets senare del genom tvåsådesbruk. För att inte utarma åkermarken tvingades man kontinuerligt att tillföra den näring. Man höll boskap med flera djurslag som under sommartid betade mark som inte utnyttjades för odling av spannmål och tillväxt av hö. Vintertid stallades boskapen och utfodrades med hö och löv som skördats på ängsmarken.

Kor av rasen skotsk högländsboskap är väl lämpade för bete på strandängar och i mark som restaureras

Idag betas mark på stora delar av Brottö av en besättning skotsk högländsboskap, så kallade highland cattle. De är väl lämpade för strandängsbeten och för bete under en restaureringsfas eftersom de till skillnad från nötboskap av modern svensk typ gärna äter sly.

Bebyggelse

Genom jordeböcker vet vi att jordbruk etablerades på Brottö senast någon gång under medeltiden. Ursprungligen fanns en gård om 1 mantal på ön, belägen på öns södra del, nära sundet mot Svartsö. År 1771 delades hemmanet i två gårdar, en om $\frac{1}{4}$ mantal och en om $\frac{3}{4}$ mantal. Enligt storskifteskartan från år 1798 låg bostadshusen på var sin tomt på en moränhöjd strax norr platsen för dagens huvudbyggnader. Den stora gården delades i två lika stora delar år 1859 och en av gårdarna belades med utflyttningskyldighet. Först på 1910-20-talet flyttades den gården, till en plats ett par hundra meter norr om byn. Vid denna tid hade nya huvudbyggnader och stora, moderna ekonomibygnader redan uppförts för de två andra gårdarna på ön. I slutet av 1800-talet ökade befolkningen kraftigt och flera torp etablerades på Brottö. Torpet Köpenhamn strax väster om byn är ett exempel på denna expansion, ett torp på ön Stora Rävsnö ett annat.

I slutet av 1800-talet anlades ett mindre tegelbruk på västra Brottö. I närheten av tegelbruket uppstod bebyggelse vid Brottösand och på Västerudd.

Redan i början av 1900-talet började stockholmare att resa till Brottö för att tillbringa sina somrar där. Det var vanligt att husägare hyrde ut sina bostadshus till sommargästerna, medan de själva bodde i uthus och i andra enkla stugor under tiden. På fastigheten Brottö 1:103 finns fortfarande exempel på det. På 1910-talet började tomter för sommarhusbebyggelse styckas av från stamfastigheterna. På 1940-50-talen ökade antalet sommarboende kraftigt och avstyckningar i stor skala genomfördes på ön. Denna exploatering resulterade i två stora sommarstugeområden, ett i sydväst på ön, ett annat i nordost. Under de senaste decennierna har två nya hus uppförts för permanentboende och ytterligare sommarstugebebyggelse har kommit till, dock i mindre skala.

Detaljbild av bebyggelsen i Brottö by år 1849 såsom det återges i laga skifteskartan, A56-4:2.

Centralt i bilden ovan återges två bostadshus, Gammelstugan som tillhörde gården om $\frac{3}{4}$ mantal öster om gränslinjen (markerad med rött), gården om $\frac{1}{4}$ mantal väster om skiftesgränsen. Gårdarna har skilda mangårdar och fågårdar. Ladugårdarna och stallen var karaktäristiskt placerade nedanför bostadshusen. Vid stranden återfinns torpet Köpenhamn.

Bebyggelsen på Brottö är kulturhistoriskt värdefull på flera olika sätt. Den gamla timmerstugan visar hur ett enkelt bostadshus vid en bondgård kunde se ut i slutet av 1800-talet, medan huvudbyggnaderna och ekonomibyggnaderna från åren kring sekelskiftet 1900 är goda exempel på sin tids skärgårdsarkitektur. De äldre husen har var för sig ett förhållandevis stort byggnadshistoriskt värde. Tillsammans bildar bebyggelsen i bykärnan en sammanhållen miljö som utöver det byggnadshistoriska värdet har ett stort samhällshistoriskt värde och upplevelsevärde. De olika byggnadstyperna på Brottö från ålderdomliga timmerbyggnader till modern arkitektur visar att bebyggelsen har lång kontinuitet och har därför stora pedagogiska värden.

Bebyggelse i Brottö by år 2002. I bildens mitt Gammelhuset, till höger "Harrys hus", till vänster bostadshuset för gården om ¼ mantal, byggt år 1905.

Brottö 1:105, Gammelhuset

Centralt i Brottö by står en knuttimrad och opanelad enkelstuga från 1800-talets början, flyttad och tillbyggd i slutet av 1800-talet. Byggnaden är det äldsta bevarade bostadshuset på Brottö. Knutarna är enkelt utformade och inte profilerade, eventuellt dubbelhaxknut. I den västra, ursprungliga delen av stugan är haken snedhuggna vertikalt medan i den östra delen är knutarna enklare utformade. I dag är huset rödfärgat, men var vid en inventering år 1972 omålat och inventerarna bedömde att huset inte hade varit målat tidigare. Enligt de nuvarande ägarna fanns det dock spår av rödfärg på väggarna. Knutskallarna har med säkerhet varit tjärade (tjärspill på grundstenarna). Huset är en enkelstuga med en ovanlig, långsmal form. Kammaren är större än normalt, liksom förstugan som har en ingång både till stugan och till kammaren och dessutom en trappa upp till vinden och ett förråd un-

der/bredvid trappan. Formen beror på att huset har förlängts, sannolikt någon gång vid mitten av 1800-talet. Byggnaden kan också ha vänts i samband med detta eftersom det på laga skifteskartan från 1849 finns ett mindre bostadshus på samma plats, men då liggande i nord-sydlig riktning. Eventuellt kan huset ursprungligen ha varit en enrumstuga. Tillbyggnaden har gjorts på ett enkelt sätt, och är fullt synlig från utsidan.

I samband med ombyggnaden har ytterdörren flyttats cirka en halvmeter till höger.

Gammelhuset från söder

Taket är numera täckt med enkupiga tegelpannor. Under dessa finns ett vedtak i form av locklagda brädor spikade direkt på takåsarna. Vedtaket härstammar sannolikt från tiden då huset förlängdes. Takets lutning är relativt flack, det skulle kunna tyda på att huset tidigare har haft torvtak. Några synliga spår från detta har dock inte hittats. Takkonstruktionen består av ett åstak med två kortare åsar som är sammanfogade med varandra vid husets mitt. Dessa stöttas av två stöddockor och en hanbjälke. Utformningen kan bero på att huset hade åstak redan från början, och att denna konstruktion förlängdes när huset förlängdes.

Ytterdörren är en gammal pardörr med fiskbenspanel och ett ålderdomligt lås. Förstukvisten är dock från 1950-talet. I den ursprungliga delen av stugan finns tre fönster av 1800-talstyp, med två lufter och tre rutor i varje

båge, i kammaren finns två fönster av äldre typ, med två lufter och två rutor i varje båge. Samtliga fönsterbeslag är från sekelskiftet 1900 eller senare.

Invändigt har huset trägolv och tapeter på papp i rummen; lerklining verkar saknas. Tapeterna i stugan är av 1910-talstyp. Huset har tre innerdörrar, två från förstugan (till stugan och kammaren) och en dörr mellan stugan och kammaren. Dörrarna från förstugan har tre fyllningar, och är av 1700-tals-tidig 1800-talstyp, medan dörren mellan stugan och kammaren har fyra fyllningar och är av typen som var vanlig i slutet av 1800-talet.

Innertaket är av hyvlade brädor med profilerade kanter, spikade på takbjälkar.

Takkonstruktionen

Gammelhuset från nordväst

Huset har en järnspis inmurad i en äldre härd och en bakugn. Murkåpan är gammal, med välvd form och med en krans av timmer, vitlimmad. I kammaren finns en vitlimmad rörspis av äldre typ med enkla järnluckor. Brandmuren på kammarsidan är antingen ombyggd eller tillbyggd, kanske när huset förlängdes. Brandmuren är nämligen behandlad på två olika sätt, i stugan putsad och målad, i kammaren endast (ev. slammad och) målad. Skorstenen över takfallet är sannolikt från 1950-70-talet.

Stugan har delar av den fasta inredningen kvar, ett skafferi finns på väggen vid dörren och en vedlåda mellan spisen och fönstret. Inredningen är sannolikt från kring sekelskiftet 1900.

Brottö 1:105, ”Harrys hus”

På samma tomt står också ett bostadshus från 1886 med fyrdelad plan. Byggnaden är uppförd i delvis liggande, delvis stående timmer på sten- grund. Den ljusgrå fasaden är klädd med liggande panel i undervåningen och med stående panel i övervåningen, fönsteromfattningarna är figursågade och också ljusgrå. Fönstren har två lufter med tre rutor i varje båge och är vitmålade. Husets huvudingång mot söder består av en glasad veranda i två våningar. Till en pardörr med glas i övre delen leder en trappa i gjuten be- tong. Mot norr finns en mindre veranda med köksingång och en vindskupa. I dag används köksingången som huvudingång. Taket är klätt med tvåkupigt tegel. De synliga delarna av takstolarna är figursågade. På taket står en mo- dern skorsten i oputsat tegel.

Huset från 1886 från söder

Invändigt finns trägolv, paneler, dörrar och andra snickeridetaljer samt ka- kelugnar bevarade. I övrigt är byggnaden moderniserad. Vinden har sanerats mot husbock år 2000 och står därför oinredd.

På tomten finns också en enkel uthusbyggnad med pulpettak samt utedass. Rester av en äldre trädgård kan hittas norr om huvudbyggnaden. Söder om huvudbyggnaden finns en lång stenförstärkt terrass. Terrassen har eventuellt ett samband med en äldre vägsträckning genom byn.

Brottö 1:26, huset från 1905

Detta är ett bostadshus från 1905 med timmerstomme på stengrund av huggen sten. Under huset finns källare med ingång från väster. Huset är klätt med ljusgrå liggande och stående panel av samma utseende som grannhuset. Panelen har delvis täckts över med ljusgul masonit med locklist. Byggnaden har tvåluftsfönster med tre rutor i varje båge. Både fönstren och omfattningarna är vitmålade. Enligt uppgift från ägaren har byggnaden ursprungligen varit ljusgrå med röda detaljer (engelskt rött?). På taket står en skorsten med utskjutande krön i oputsat tegel. Byggnaden har veranda mot söder av samma typ som på "Harrys hus" liksom en mindre veranda och vindskupa mot norr. Huvudingången är dock från väster via en trappa i betong. Även i detta hus används köksingången som huvudingång i dag.

Invändigt finns även här kvar en del ursprungsdetaljer.

Huset från 1905 från sydväst

Brottö 1:26, Plommonhuset

Norr om vägen från byn mot västra Brottö finns en källargrund med en låg överbyggnad från 1930-40-talen. Huset kallas plommonhuset, på grund av att det växer plommonträd alldeles intill. På denna plats stod fram till 1930-talet en större byggnad, byggd år 1891 (enligt ägaren). Huset kan ha varit en källarstuga eller eventuellt bostadshuset på gården innan den nuvarande huvudbyggnaden byggdes år 1905. Huset skulle också kunna vara grunden till det första huset på ön (för detta talar platsen, mot detta talar källargrundens utformning).

Plommonhuset

Brottö 1:101, bostadshuset

Det ena lantbruket på Brottö utgörs i dag av Brottö 1:101, avstyckat och reglerat på 1990-2000-talen. På fastigheten finns ett bostadshus i ett plan med källare i suterräng, byggt 1996-2000, ladugård, loge och andra uthus.

Bostadshuset har gjuten grund och locklistpanelad fasad. Fasaden är rödfärgad med vita detaljer.

Tack vare den låga hushöjden och färgsättningen som närmast knyter huset till ladugården och logen smälter byggnaden väl in i landskapet.

Det nya bostadshuset

Mellan verkstaden och bostadshuset finns en äldre cirkelsåg med ett enkelt pulpettak över. Sågen drivs med hjälp av en motor som ursprungligen tillhörde ventilationssystemet på Tempo (Åhléns) i Farsta.

Brottö 1:101, ladugården

Ladugården är sannolikt från slutet av 1800-talet. Byggnaden ligger delvis i suterräng med en ingång till ladugårdsdel och stall från söder och till en loge på övre plan från norr. Ladugården har timmerstomme på grund av huggen sten och är panelad med liggande och stående panel och rödfärgad. Mellan panelade fält på fasaden finns lister målade i vitt. Även fönsteromfattningar och knutbrädor är vita. Till ladugården leder två enkla panelade bräddörrar, grönmålade. På baksidan finns en pardörr till det övre planet. Fönstren har två lufter med tre rutor i varje båge, vitmålade.

Taket är delvis klätt med enkupiga tegelpannor, delvis med takplåt. Under taket finns ett äldre vedtak i form av locklagda brädor. Undertaket är fuktskadat.

Ladugården med den nybyggda verkstaden

Invändigt har byggnaden en ladugårdsdel med plats för tre djur samt en förrådsdel, det före detta stallet. Golvet är gjutet betonggol. Takhöjden är låg och innertaket ligger på synliga takbjälkar. Interiören har ålderdomlig prägel.

Det övre planet har ursprungligen fungerat som loge, men används i dag som förråd.

Utanför ladugården i söder finns en enkel gödselbrunn i betong.

Några meter av den östligaste delen av ladugården har nyligen rivits. Delvis på denna plats har det uppförts en verkstadsbyggnad. Verkstaden har rödfärgade, panelade fasader, enluftsfönster och plåttak.

Brottö 1:101, logen

Mitt emot ladugården på andra sidan vägen mot Ingmarsö står logen, en byggnad sannolikt från förra sekelskiftet. Byggnaden är uppförd i trä på stengrund (stående brädor) och är rödfärgad med vita vindskivor. På norra sidan finns en enkel grönmålad pardörr, på södra sidan en hölucka(?)

Taket är klätt med enkupigt tegel på det norra takfallet, på södra sidan finns plåttak. Enkla takstolar, undertaket består av ett vedtak i form av locklagda brädor

Logen från söder

En åttakantig lekstuga står nordost om verkstaden, söder om detta finns en ruin efter ett svinhus. Dessutom finns en öppen maskinhall på fastigheten.

Brottö 1:104, Källarstugan

Alldeles vid vägen står en före detta uthusbyggnad med gjuten grund och rödfärgad, locklistpanelad fasad. Knutbrädor, vindskivor och andra detaljer är vita. Huset har delvis tvåluftsfönster med två rutor i varje båge, delvis småspröjsade fönster. Byggnaden har senare byggts till och om och består i dag av en våningsplan och källare i suterräng. Huset används i dag som permanentbostad. Till bostadsdelen kommer man genom en dörr (villadörr av 1950-tals typ) i öster, till källaren leder en enkel pardörr. Taket är av tvåkupigt tegel.

Utöver bostadshuset står ett antal uthus och bodar på fastigheten.

Den smala, grusade byvägen, bodar och källarstugan med tillbyggnader. Till höger i bild syns logen.

De många uthusen gör att platsen uppfattas som en aning oordnad och rörig, men eftersom traditionen med en mångfald av uthus har långa anor i skärgården har även det oordnade ett kulturhistoriskt värde. Platsen bör inte ”snyggas till” för mycket.

Några uthus och bodar

Brottö 1:5, bostadshuset och ladugården

Brottö 1:5 är den andra jordbruksfastigheten på Brottö, bostadshuset ligger norr om bycentrat vid vägen mot Lammudden. Byggnaden är uppförd cirka år 1920 i nationalromantiskt inspirerad stil. Grunden är i huggen sten och stommen i timmer. Fasaden består av delvis liggande, delvis stående sponstad panel, ljusgrå. Byggnaden har losholtzfönster, både fönstren och omfattningarna är ljusgrå. Ingång till huset sker via en veranda med treluftsfönster med tre rutor i varje båge och en spegeldörr med glas i de översta fyllningarna. Till verandan leder en gjuten trappa. Huset har källare, dörren finns under verandan. Taket är belagt med tvåkupigt tegel, på nocken står en skorsten med profilerat krön.

Bostadshuset

Byggnaden har el och telefon, men inte indraget vatten eller avlopp. Byggnaden är ett bra exempel på 1910-20-talens villabebyggelse och har därför stort arkitekturhistoriskt värde. Dessutom har byggnaden ett samhällshistoriskt värde på grund av dess placering; en utflyttning till ett område utanför bykärnan.

Norr om bostadshuset står en enkel ladugård från 1950-talet. Ladugården har gjuten, hög betonggrund och rödfärgade, brädpanelade fasader. En rödfärgad loge är vidbyggd med ladugården.

Ladugården på Brottö 1:5 från söder

Brottö 1:31-36, 1:97-98

På en höjdrygg mellan Västra tomtområdet och Norviken finns åtta avstyckade tomter bebyggda med sommarstugor. Tomterna är avstyckade på 1960-talet från Brottö 1:5. Tomterna är något mindre än på de övriga tomtområdena och bebyggelsen är mer blandad.

Ett av sommarhusen

Brottö 1:103

På fastigheten finns ett enkelt bostadshus, ursprungligen byggt på 1940-talet, men i dag ombyggt. Dessutom finns en äldre visthusbod på fastigheten. Boden har en traditionell utformning med en dörr omgärdad av ett enkelt fönster på varje sida om dörren på ena gaveln. Bygganden står fritt på några grundstenar och har locklistpanel och tegeltak.

Magasinsbyggnad och bostadshus

Brottö 1:25 och sommarstugeområdena

Denna fastighet var ursprungligen den andra gården på ön. Jordbruket lades ner och arrenderades ut på 1940-talet. Bostadshuset är byggt på 1930-40-talet och har formen av en parstuga.

Under 1950-60 talen styckades skogsmarken av och där byggdes två sommarhusområden, Lammudden och Västra tomtområdet. Västra tomtområdet har en byggnadsplan från 1952, Lammudden fick sin plan år 1960. Sommarstugeområdena präglas av stora tomter, låga byggnader och till stor del bevarad naturmark. Gräsmattor, blomrabatter, och andra liknande anläggningar saknas till stor del. Byggnadernas placering en bit från stranden gör att områdena upplevs som mindre exploaterade än vad de egentligen är.

En sommarstuga på Västra tomtområdet

Brottö 1:102

Denna fastighet är också en avstyckning från samma före detta jordbruk som sommarhusområdena. På tomten finns ett exklusivt bostadshus från 1996, tillbyggt år 2002. Dessutom ligger en före detta ladugård och ett magasin på tomten, bägge ombyggda för bostadsändamål.

Äldre ekonomibyggnader som är ombyggda samt nytt bostadshus

Brottö 1:23, torpet Köpenhamn

Nedanför ovanstående fastighet finns en fastighet benämnd Köpenhamn. Det ursprungliga bostadshuset är kraftigt tillbyggt och ombyggt under senare år. Byggnaden har utgjort handelsbod, strategiskt placerad och lättillgänglig nära vattnet. En ny, mindre byggnad för bostadsändamål har tillkommit 2004.

Brottö 1:22

Den här fastigheten avstyckades på 1950-talet och bebyggdes med en sommarstuga från 1960-talet samt gäststuga och uthus. Fastigheten är belägen centralt i byn, mellan Köpenhamn och övrig bybebyggelse.

Brottö S:2, sjöboden

Vid bryggan finns ett samfällt ägt område, ursprungligen notgistplats där det står två äldre byggnader. En sjöbod med en separat del som används som vänthus för båtresenärer finns vid stranden väster om bryggan. Sjöboden har en enkel, traditionell utformning med regelstomme och utvändig, rödfärgad panel. Till vänthuset leder en enkel svart bräddörr. På bägge sidor av dörren finns ett enluftsönster med tre rutor. Mellan vänthuset och själva sjöbodsdelens finns en nyare innerdörr. På taket finns tegelpannor.

Sjöboden och stranden

Brottö S:2, paviljongen

Mellan byn och stranden, på en liten höjd står en utställningspaviljong från Stockholmsutställningen 1897 som används som sommarstuga. Paviljongen har stort kulturhistoriskt värde både på grund av att exteriören till stor del är bevarad och inte minst genom den historiska kopplingen mellan huvudstaden och Stockholms skärgård som paviljongen visar. Byggnaden har en enkel stengrund. Fasaderna är klädda med locklistpanel och längs takfoten löper en tandsnittsfris. Paviljongen var ursprungligen öppen under ett tälttak i plåt på den sidan som vetter mot stranden, denna del har senare, sannolikt när byggnaden gjordes om till sommarstuga, blivit igenbyggd och fått formen av en veranda. Eventuellt gjordes ombyggnaden strax efter utställningen. Verandan har tvåluftsfönster med tre rutor i varje båge. Det finns också några andra mindre enluftsfönster i byggnaden. Dörren är utvändigt klädd med en träfiberskiva. Paviljongen är utvändigt målad i ljusgrönt med mörkgröna detaljer. Även dörren, fönstren och fönsteromfattningarna är mörkgröna.

Paviljongen från söder

Paviljongen har kvar det ursprungliga taket, dock i mycket dåligt skick. Taket är belagt med svartmålat svartplåt, lagt med enkla falsar. Plåtarna är delvis mycket små. (Taket lades om 2002-2003). På verandan finns det ursprungliga tälttaket kvar. Enkla fotrännor, små konformade rännrattar och smala stuprör är andra detaljer som återfinns.

Byggnaden värms upp med hjälp av en kamin, skorstenen skjuter ut på baksidan.

Brottö 1:29, Mormorsstugan

Alldeles vid stranden står ett bostadshus från sekelskiftet 1900. Byggnaden är i 1 ½ plan och består av ett rum och kök med förstuga. Grunden är i sten, stommen i timmer och fasaderna är klädda med liggande och stående sponstad panel som rödfärgats. Knutbrädor är vita. Fönstren har två lugter med tre rutor i varje båge och är vitmålade liksom de figursågade omfattningarna. På norra långsidan finns en dörr som leder till förstugan. Ovanför dörren finns ett enkelt pulpettak. Ursprungligen har det även funnits en dörr från strandsidan direkt till rummet, numera är dörren igensatt. Under del av huset finns en källare med ingång från strandsidan. Taket är belagt med pannplåt, omålad. På nocken står en skorsten med utskjutande krön i oputsat tegel.

Stugan från nordost

Brottö 1:10 och 1:20, Emilsudde

Två sommarstugor som står på den södra stranden några hundra meter öster om bryggan. Tomterna är avstyckade i början av 1900-talet. Den äldsta sommarstugan är ursprungligen byggd på 1920-talet, men är numera både ombyggd och tillbyggd. På den andra tomten står ett hus från 1980-talet.

Brottö 1:19, Brottösand

Brottösand var den första utflyttningen från Brottö by. Det är sannolikt att etableringen av gården har samband med tegeltillverkningen vid Storsand som började någon gång under slutet av 1800-talet. Att det fanns varken åker eller äng vid bebyggelsen tyder på att det inte var jordbruket som invå-

narna på Brottösand ägnade sig åt i huvudsak. Däremot hade man en stor trädgård enligt häradskartan från sekelskiftet 1900. Bebyggelsen vid Brottösand består av två bostadshus, ”Stora huset” och ”Gammelstugan”

Stora huset är ett timmerhus med korsformad plan och i 1 ½ våning på sten- grund med delvis liggande och stående panel (den ursprungliga fasadtäck- ningen), delvis locklistpanel. Byggnaden har stora likheter med bostads- husen i Brottö by. Panelen är rödfärgad, delvis med vita detaljer. Knut- brädor är vita, liksom de figursågade fönsteromfattningarna. Taket är klätt med tvåkupigt taktegel. På lilla farstun finns gamla, trekupiga tegelpannor. De synliga delarna av takstolarna är figursågade. På nocken står en stor plåt- klädd skorsten.

Stora huset från nordväst

Byggnaden har två ingångar, huvudingången från en veranda mot väster och köksingången från en liten tillbyggd farstu i öster. Ytterdörrarna är spegel- dörrar med glas i de översta fyllningarna, vita. Några originalfönster finns kvar, dessa har två lufter med tre rutor i varje båge och är grönmålade i kromgrönt. De flesta fönstren är dock utbytta på 1950-talet. På verandans övre plan finns ett panoramafönster, även det från 1950-talet. I samband med fönsterbytet byggdes den tidigare öppna verandan om. Från början hade verandan återanvända 1700-talsfönster.

Invändigt har huset dörrar och andra snickerier till stor del bevarade. Väg- garna är klädda med papp och tapetserade. I huset och på vinden finns flera olika gamla tapeter bevarade. Köket har skåp och annan utrustning från

1950-talet. Byggnaden har inte indraget vatten eller andra sanitära installationer. Järnspisen i köket och spismuren har nyligen restaurerats och kan användas, rörspisarna fungerar däremot inte.

Huset drabbades nyligen av husbock och har sanerats mot detta under hösten 2002.

Gammelstugan

Gammelstugan är ett timmerhus med två rum och kök från cirka år 1890. Byggnaden står på stengrund och har en våning med låg oinredd vind. Huset är panelat med liggande panel på nedre delen och stående panel i gavlarna. Panelen är rödfärgad, knutbrädor vita. Stugan är något mer dekorerad än stora huset, bland annat har den lövsågade vindskivor. Taket har byggts om under 2001-2002 på grund av fuktskador och är i dag papptäckt. På nocken står en skorsten i tegel och med profilerat krön. Fönstren har två lufter med tre rutor i varje båge, förutom på vinden där det finns tre mindre fönster. Fönstren är gröna, omfattningarna är vita. Ingången är från öster genom en öppen förstukvist under sadeltak och via en grönmålad spegeldörr med glas i översta fyllningarna. Mot väster och havet står en stor veranda under pulpettak med spröjsade fönster.

Gammelstugan från nordost

Invändigt har huset delvis panelade väggar, delvis tapeter. En kakelugn i mycket dåligt skick finns i kammaren. Grunden är också dålig på grund av ett tidigare angrepp av grävling.

Ladugården

Till Brottösand hör också en gammal ladugård/stall strax utanför tomten. Ladugården är delvis knuttimrad, delvis i brädkonstruktion. Grunden består delvis av sten, delvis vilar byggnaden direkt på berget. Sannolikt har ladugården från början bara haft ett rum, den timrade delen, men har sedan byggts till. På baksidan av ladugården finns dessutom ett vidbyggt torrdass. Dörrar finns på norra gaveln samt på västra långsidan, på södra gaveln finns en dynglucka. Små fönster finns på västra långsidan och på södra gaveln.

Ladugården från norr

Den gamla delen har ålderdomliga drag. Eventuellt är ladugården flyttad till den nuvarande platsen i samband med att Brottösand bebyggdes (och byggts till då).

Taket är ombyggt på 1950-talet. Rester av den gamla takkonstruktionen finns under det nuvarande taket. I samband med ombyggnaden belades taket med papp, det ursprungliga takmaterialet var vass.

Övriga byggnader

Till Brottösand hör också ett båthus i brädkonstruktion, omålad, sannolikt från 1900-talets början, ett uthus, en källarbyggnad och ett torrdass. Samtliga är i behov av omfattande byggnadsvårdsåtgärder.

På tomten mellan stora huset och båthuset finns en grund efter ytterligare en byggnad, eventuellt en tvårumsstuga, som har flyttats till Söderön. Stugan finns kvar på Söderön.

Vid stranden finns hamlade askar, även i övrigt är gårdsmiljön relativt välbevarad.

Ladugården från öster

Båthuset

Brottö 1:7, Västerudd

Bebyggelsen vid Västerudd etablerades någon gång vid sekelskiftet 1900. Bostadshuset var från början en enkel, liten stuga, men har byggts till och om under årens lopp. Fortfarande är stugan enkel och rödfärgad. Utöver huvudbyggnaden finns en mindre stugbyggnad på tomten.

Västerudd

Naturvärden

År 1947 gjordes en sammanställning av en botanisk inventering av Brottö, Ingmarsö och Kålgårdsön som gjorts under 1940-talet av amatörbotanist Ulf Söderberg, sommarboende på Brottösand.

År 1972 gjordes en kombinerad inventering av landskap och bebyggelse på Brottö och Ingmarsö.

I oktober 2002 gjordes en första översiktlig inventering med fokus på hävdanpassad kärlväxtflora på Brottö och Brännholmen av botaniker Daniel Franzén från botaniska institutionen vid Stockholms universitet. Ytterligare en inventeringsomgång genomfördes under växtsäsongen 2003 och inventeringen är tänkt att fortsätta kommande år för att följa kärlväxtfloras sammansättning och reaktion på en viss hävd.

Daniel Franzén skriver sammanfattningsvis utifrån olika biotoper följande i sin rapport;

Strandängar

Strandängarnas sammanlagda areal i Stockholms skärgård har minskat drastiskt de senaste 50 åren. På Brottö finns det ovanligt mycket strandängar kvar. Dessa började växa igen under 1970- och 1980-talet på grund av dåligt betetryck, men har under senaste decenniet restaurerats genom röjning och återupptaget betetryck. Det finns stora botaniska naturvärden på strandängarna runt Brottö. Arter som bunge, ormtunga och höskallra hittas på

Brottö. Dessa arter minskar i Sverige med det generellt sett sjunkande betetrycket och arterna har ett högt bevarandevärde. Dessa indikerar också hög kalkhalt, vilket ofta betyder att det finns en rik flora.

Den stora tätheten smultronklöver på Brottö, framförallt på strandängen i nordvästra delen av ön, är också mycket speciell och värd att uppmärksamma och bevara genom upprätthållande av kontinuerligt bete.

För de flesta strandängar på Brottö räcker bete (och röjning där det kan behövas) som hävdmetod för att bevara strandängarnas karaktär och flora. Undantaget är dock strandängen på Lammudden och strandängarna längst in i Brottöfladen. Dessa lokaler påvisar en rikare/potentiellt rikare flora. Franzén konstaterar att dessa platser förmodligen utgör kalkrika områden som varit slåtråde (vilket framgår av de historiska kartorna). Lammuddens brygga i Lammuddsviken ligger utanför det blivande kulturresevatet men kan fungera som referenslokal för floran inne i Brottöfladen eftersom den hävdas genom klippning eller slåtter medan markerna inne i Brottöfladen vid inventeringen konstaterades ännu vara ohävdade. Enligt den inventering Ulf Söderberg gjorde på 1940-talet ska just Båtäng och framförallt strandängen längst in i Brottöfladen ha innehållit en mycket intressant flora med arter som bland andra kärrspira, majviva, slåtterblomma, ormtunga och ängsnycklar. Under inventeringen 2002-2003 hittades ingen av dessa arter, men återupptaget bete kan eventuellt innebära att några av dessa arter kan återetableras. Franzén föreslår att beteshävden återupptas initialt ganska kraftigt under 1-2 år och att strandängarna inne i Brottöfladen vidare sköts genom periodvis bete eller allra helst genom slåtter och efterbete eftersom vissa arter som till exempel kärrspira kan kräva slåtter för att återetableras.

Naturbete

På flera platser längs södra och västra stranden av Norsviken och på åkerholmen mellan Storkärret och Sandvreten finns relativt många fragment av naturbetesbiotoper. I dessa områden anser Franzén det vara särskilt viktigt att upprätthålla betetrycket och att röja fram äldre strukturer. Här växer till exempel kattfot, Adam och Eva samt spåtistel.

Slåtter/bete

Söder om Norrängen, som idag utgör åkermark, finns ett parti ängsmark med slåttergynnad flora, till exempel ormröt, nattviol, grönvit nattviol och ängskovall. Vid Norsvikens östra strand och norr om ladugården på fastigheten Brottö 1:5 finns mager hagmark med till exempel slåtterfibbla, nattviol, grönvit nattviol och backglim.

Betad skog

En stor del av Brottös skog betas. Detta är ovanligt i Stockholms skärgård idag. Det är speciellt skogen runt Insjön på öns nordvästra del där skogsbetet har obruten kontinuitet som hyser värdefull flora både i fält- och träd-

skikt. Detta avspeglas i en något varierad åldet i trädsiktet, ett nästan obefintligt buskskikt samt ett relativt örtrikt fältskikt. Örtskiktet innehåller i sig inte många speciella eller hotade arter, men innehåller en del ängs- och betesmarksarter som till exempel brunört, ärenpris och björkpyrola. Förmodligen innehåller detta område intressantare mossor, lavar och svampar. Som biotop är skogsbetet på Brottö ytterst värd att bevara och fortsatt beteshävd är av högsta prioritet. Det är även viktigt att bibehålla betet på Brännholmen.

Åker och ruderväxtplatser

Runt Brottö gård, på Hembacken, finns intressant ruderväxtmark där det bland annat växer bolmört, lungrot, etternässla och liten kardborre. Enligt inventeringen som gjordes på 1940-talet fanns här även nässelsnärja, paddfot, nattskatta, ullig kardborre och rävtörel.

Åkerogräs

Franzén konstaterar att det vid inventeringstillfällena inte fanns mycket av öppet åkerbruk på Brottö idag, undantaget var ett cirka 400 m² stort potatisland. Där hittades bland annat mjukplister och fältveronika. Det är just förekomsten av åkerogräs som förändrats mest i förhållande till inventeringsresultatet från 1940-talet. Ulf Söderberg hittade 1948 arter som var ovanliga redan då, men som nu är starkt hotade eller till och med utgångna. Exempel är fiskmålla, rågvallmo, åkerkål, åkersenap, gatkrassing, korndådra, grådådra, stor sötväppling (sekelskiftet 1900), rödkörvel, vildpersilja, sminkrot, fårtunga, gråbinka, blåklint och taggsallat. Det är troligt att de flesta av dessa arter är helt utgångna på Brottö, men Franzén konstaterar vidare att det kan vara möjligt att få tillbaka någon eller ett par av dessa arter om åkerbruket återupptas genom till exempel odling av korn eller råg för foderbruk. Sådan odling skulle bidra till en ökad heterogenitet och landskapsmångfald och bör även gynna vissa insektsarter och fågeldiversiteten i området.

De råd Franzén givit om prioriteringar kring bibehållen och återupptagen hävd samt vegetationsröjningar i restaureringssyfte har i möjligaste mån beaktats i restaureringsplan och skötselplanerna som tagits fram för marker inom det blivande kulturresevatet.

Sammanfattning

Intentionen med tillämpningen av 7 kap 9 § miljöbalkens skyddsinstrument kulturresevat i Stockholms län är att säkerställa ett för länet och östra mälardalen representativt urval av det nationella kulturarvet. Brottö med tillhörande betesholmar utgör en för länet representativ miljö som uppfyller alla de kriterier som ställts för urvalet. Här finns ett för skärgården karaktäristiskt småskaligt landskap som kontinuerligt brukats och ännu brukas genom jordbruk och betesdrift. Det diversifierade byggnadsbeståndet är, liksom markanvändningen och öns naturvärden, inte unikt utan fyller sin funktion i reservatet som representativa och pedagogiska exempel på ett vardagslandskap som varit vanligt i hela länet och som idag är hotat.

Tack vare de naturgeografiska förhållanden med smala sprickdalar och begränsade förändringsmöjligheter som är typiska för Stockholms skärgård och stora delar av Roslagen och att marken fortfarande hävdas på traditionellt sätt är det idag relativt lätt att tyda och tillgodogöra sig kunskap om historien som den avspeglas i landskapet. Bebyggelseläget för byn har med stor sannolikhet kontinuitet sedan medeltid. Den äldsta åkermarken i anslutning till bybebyggelsen brukas och är bevarad i sin ursprungliga omfattning och det finns rester av hägnader i sträckningar med belägg i det historiska kartmaterialet. Man kan även geografiskt följa en successiv uppodling under de senaste århundradena, allt mer perifert i förhållande till bykärnan. Det kan till exempel avläsas genom att studera odlingsrösenas placering och innehåll. Man kan genom att studera kulturresevatets yttre och inre administrativa gränser följa förändringarna av ägande och brukande efter laga skiftet på 1840-talet fram till idag. Att det finns väl avgränsade områden med fritidshusbebyggelse på några platser på ön visar ett representativt händelseförlopp för många mindre, numera nedlagda jordbruk i skärgården.

Den historiska ängsmarken har till stora delar uppodlats, vilket är mycket representativt för en av de största förändringarna inom jordbruket i länet under sent 1800-tal. Det finns dock tydliga spår av ängsbruket kvar i form av slätter- och betesgynnad flora och annan vegetation såsom hassel och hamlade lövträd i anslutning till mark som utnyttjats för att ta vinterfoder till boskapen. Det finns goda utsikter för att dessa spår ska kunna tydliggöras och eventuellt bli fler genom återupptagen hävd.

Det är viktigt att jordbruk med betesdrift får möjlighet att leva vidare i Stockholms skärgård så att en väsentlig del av östra mellansveriges historia såsom det avspeglas i landskapet även kan berätta sin historia för kommande generationer.

En nybyggd trögärdesgård av rosagstyp i ene och granvirke utmed en historisk hägnadssträckning.

Länsstyrelsens rapportserie

Utkomna rapporter under 2004

01. Projekt eller fasta strukturer, *avdelningen för regional utveckling*
02. Barn i storstad - socialtjänsten och barn som anmäls för brott, *socialavdelningen i samarbete med länsstyrelserna i Skåne och Västra Götaland*
03. Billigare livsmedel i Stockholms län, *avdelningen för regional utveckling*
04. Svenska för akademiker - SFA vård : slututvärdering, *avdelningen för regional utveckling*
05. Strandexploatering i Stockholms län - Mälaren och Östersjön, *miljö- och planeringsavdelningen*
06. Kommunernas insatser för personer med psykiska funktionshinder - Östermalms stadsdel: tillsyn på tre nivåer - planering, verksamhet och individ, *socialavdelningen*
07. Kommunernas insatser för personer med psykiska funktionshinder - Vantörs stadsdel: tillsyn på tre nivåer - planering, verksamhet och individ, *socialavdelningen*
08. Kommunernas insatser för personer med psykiska funktionshinder - Norrtälje kommun: tillsyn på tre nivåer - planering, verksamhet och individ, *socialavdelningen*
09. Kommunernas insatser för personer med psykiska funktionshinder - Salems kommun: tillsyn på tre nivåer - planering, verksamhet och individ, *socialavdelningen*
10. Jämställd integration eller integrerad jämställdhet?, *socialavdelningen*
11. Föreordnade områden - inventering av oljedepåer i Stockholms län, *miljö- och planeringsavdelningen*
12. Hur mår sjöarna & vattendragen? Undersökningar av vattenkemi i sjöar och vattendrag i Stockholms län, *miljö- och planeringsavdelningen*
13. Brottö - ett representativt skärgårdsjordbruk i Stockholms län, *miljö- och planeringsavdelningen*

*Ytterligare exemplar av denna rapport
kan beställas från Länsstyrelsen
Miljö- och planeringsavdelningen
Tel: 08- 785 40 00 (vxl)
Rapporten finns också som pdf på vår hemsida
www.ab.lst.se
ISBN 91-7281-139-0*

Adress

*Länsstyrelsen i Stockholms Län
Hantverkargatan 29
Box 22 067
104 22 Stockholm, Sverige
Tel: 08- 785 40 00 (vxl)
www.ab.lst.se*